१३५

कुमारो यामायनः। यमः। अनुष्टुप्

यस्मिन्वृक्षे सुपलाशे देवैः सम्पिबते यमः। अत्रा नो विश्पतिः पिता पुराणाँ अनु वेनति॥ १०.१३५.०१

कुमारवचनम्। यस्मिन्। सुपलाशे- शोभनपलाशयुक्ते। वृक्षे- तरौ। तरुर्धार्मिकप्रकृतिभोगप्रतीकः। देवैः- देवताभिः। यमः- नियमाधिदेवता। सम्पिबते- रसमनुभवति। अत्र- तस्मिन् वृक्ष एव। नः- अस्माकम्। विश्पतिः- प्रजापालकः। पिता- जनकः। पुराणान्- प्राचीनान्। अनु। वेनति- कामयते। पूर्वपुरुषाननुसृत्य धार्मिकभोगं भोक्तुं कामयत इति भावः। ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोश्वत्थः सनातनः। तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते। तस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन॥ एतद्वै तत्॥ इत्युपनिषत्प्रसिद्धोऽयं तरुः॥१॥

पुराणाँ अनुवेनन्तं चरन्तं पापयामुया। असूयन्नभ्यचाकशं तस्मा अस्पृहयं पुनः॥ १०.१३५.०२

पुराणान्- प्राचीनान्। अनुवेनन्तम्- अनुकामयमानम्। चरन्तम्- तेषामेव मार्गे धर्माख्ये नियमेन चरन्तम्। अमुया पापया- अनया पापबुद्ध्या। किमर्थं धर्मद्वारा भोक्तव्यं न त्वन्येन मार्गेणेति कुटिलस्वार्थदृष्ट्या बालिशः सन्। असूयन्- द्विषन्। अभ्यचाकशम्- अपश्यम्। अनन्तरं पुनर्विचार्य बुद्ध्या वृद्धिं गतः। तस्मै- अमुष्मै। तस्यैव तमेव मार्गम्। पुनः। अस्पृहयम्- ऐच्छम्॥२॥

यं कुमार नवं रथमचक्रं मनसाकृणोः। एकेषं विश्वतः प्राञ्चमपश्यन्नधि तिष्ठसि॥ १०.१३५.०३

कुमारं प्रति नियमाधिदैवतस्य यमस्य वचनमिदम्। कुमार। यम्। अचक्रम्- चक्ररहितं चित्तवृत्त्याख्यगतिनिरोधकमिति भावः। नवम्- अभिनवम्। कुमारत्त्वाज्जीवने कुमारस्य प्रयाणमभिनवमेव भवति किल। एकेषम्- ईषास्थानीयप्राणयुक्तम्। विश्वतः प्राञ्चम्- सर्वत्र प्रकर्षेण गच्छन्तम्। रथम्- परमार्थसत्यलक्ष्यरंहणप्रतीकं वाहनम्। को अद्य युङ्क्ते धुरि गा ऋतस्येति श्रुतेः प्रकृतिनियत्याख्यर्तानुस्यूतधर्म एव परमार्थप्रापकरंहणभूतो रथः। अपश्यन्- स्थूलरथमिव स्थूलचक्षुषा न पश्यन्। अधि तिष्ठसि॥३॥

यं कुमार प्रावर्तयो रथं विप्रेभ्यस्परि। तं सामानु प्रावर्तत समितो नाव्याहितम्॥ १०.१३५.०४

कुमार। यम्। रथम्। विप्रेभ्यस्परि- न केवलं स्वात्मनि तथा अन्येभ्यः साधुभ्यो मेधाविभ्यः। प्रावर्तयः- प्रवर्तयसि। ब्रह्म प्राप्तो विरजोऽभून्विमृत्युरन्योऽप्येवं यो विदध्यात्ममेवेति ब्राह्मणम्। तम्। साम। अनु प्रावर्तत- अन्वगच्छत्। इतः- अस्मात्। नावि- जीवोदकतारणप्रतीकभूतायां नौकायाम्। समाहितम्। उपासनेन सह जीवनस्य रथरूपकल्पनं शास्त्रप्रसिद्धमेव। आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च। बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च॥ इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान्। आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः॥ यस्त्वविज्ञानवान् भवत्ययुक्तेन मनसा सदा। तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः। यस्तु विज्ञानवान् भवति युक्तेन मनसा सदा। तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः॥ विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः। सोध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्॥ इति हि ब्राह्मणम्। अयं रथ एव कुमाराय यमेन दत्तः॥४॥

कः कुमारमजनयद्रथं को निरवर्तयत्। कः स्वित्तदद्य नो ब्रूयादनुदेयी यथाभवत्॥ १०.१३५.०५

कः। कुमारम्। अजनयत्- रथेन सह ससर्ज। रथम्। कः। निरवर्तयत्- निवर्तनमकरोत्।अनुदेयी- अनुदातव्या। यथा। अभवत्। इति। अद्य- इदानीम्। कः स्वित्। नः- अस्मान्। ब्रूयात्- वदेत्॥५॥

यथाभवदनुदेयी ततो अग्रमजायत। पुरस्ताद्बुध्न आततः पश्चान्निरयणं कृतम्॥ १०.१३५.०६

यथा। अनुदेयी- अनुदातव्या। अभवत्। तथा। ततः- उपासनरूपरथदानानन्तरमेव। अग्रम्- तदग्रभूतं लक्ष्यम्।। अजायत- स्पष्टमभूत्। पुरस्तात्। बुध्नः- मूलं ब्रह्म लक्ष्यतया। आततम्- विस्तृतम्। पश्चात्- तदनु तत्प्राप्त्यै रथद्वारा कुमारेण। निरयणम्- निर्गमनम्। कृतम्॥६॥

इदं यमस्य सादनं देवमानं यदुच्यते। इयमस्य धम्यते नाळीरयं गीर्भिः परिष्कृतः॥ १०.१३५.०७

इदम्- एतत्। यमस्य- नियमाधिदैवतस्य। सदनम्- सद्म। यत्। देवमानम्- देवनिर्मितम्। उच्यते। अस्य- एतस्य। इयम्- एषा। नाळीः- वेणुर्वाग्वा। धम्यते- वाद्यते उच्चार्यते वा। अयम्- एष कुमार इदानीम्। गीर्भिः- यमदत्तरथरूपविद्याख्यवाग्भिः। परिष्कृतः- मण्डितः॥७॥